

УДК 947.7

Кульчицька О. В.

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ «ПРОСВІТ» ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлюється громадська діяльність «Просвіт» півдня України як українських організацій - будителів національної самосвідомості; головні напрями цієї діяльності: проведення курсів українознавства, розбудова української освіти, видання й поширення україномовної преси та книжок, розвиток українського мистецтва тощо.

Сьогодні, коли Українська держава прагне побудувати громадянське суспільство, ґрунтоване на активній життєвій позиції її мешканців, актуальним може бути використання досвіду діяльності «Просвіт» півдня України початку

ХХ ст. Останнім часом з'явилась низка праць, присвячених цим громадським організаціям. Так, миколаївській «Просвіті» значну увагу в своїй праці приділив В. П. Шкварець [1]. Діяльність одеської «Просвіти» розглядали О. Болдирєв [2]

та О. Т. Ярешенко [3], а херсонської - Д. Белий [4]. На підставі нових досліджень та архівних даних автор намагається висвітлити головні напрями діяльності «Просвіт» півдня України.

Маніфест 17 жовтня 1905 р., в якому проголошувалося право засновувати самодіяльні товариства, спонукав передову інтелігенцію півдня України до рішучих дій. Так виникли «Просвіти». Однією з перших утворилась одеська «Просвіта», Статут якої був затверджений 25 листопада 1905 р. Головою новоствореної організації було обрано Івана Луценка, а його заступником - Сергія Шелухіна. До правління Товариства увійшли Ф. Гаврилко, М. Клименко, Л. Ковальчук, І. Липа, Д. Сігаревич, О. Фісак, О. Фісун. На той час Товариство налічувало 158 членів. Дещо пізніше до «Просвіти» приєднався Михайло Комаров. Згодом він став одним з найдіяльніших її членів [5]. Відповідно до Статуту одеська «Просвіта» мала право видавати книжки, газети, брошури, відкривати бібліотеки, організувати книжкову торгівлю, засновувати школи, садки, просвітницькі та добродійні заклади. І всі ці заходи були спрямовані на культурно-просвітницький розвиток українського народу в Одесі [6].

Слід зазначити, що Товариство перебувало під постійним наглядом поліції. Вже 3 грудня 1905 р. начальник Одеського окружного відділення повідомляв начальника управління поліції в м. Миколаєві про обшуки в Одесі в приміщенні бібліотеки «Просвіти» та на квартирах його членів. У ході їх було виявлено україномовну літературу, яка, на думку поліції, суперечила офіційній політиці [7].

Протягом 1906 р. одеські просвітяни видавали україномовні газети «Народна справа» й «Вісті». Але через гостроту проблем, що обговорювались на їх сторінках, газети було заборонено поліцією. Однак це не зупинило Товариство в його намірах. Для пропаганди своїх ідей «Просвітою» було засновано видавництво релігійно-духовної літератури «Промінь», замовлено велику кількість літератури для своїх книгарень у робітничих кварталах Молдаванки й Пересипу та видано книжку М. Комарова «Запорізькі вольності» [8]. Одеські просвітяни постійно зазнавали утисків та переслідувань з боку влади. В 1906 р. їм заборонили відкривати бібліотеки, читальні, філії в інших містах, а через співпрацю з соціалістами-революціонерами восени цього ж року «Просвіту» ледве не закрили.

За агентурними даними було встановлено, що сторож одеської «Просвіти» Минна Задніпрянин та дочка Івана Луценка Анастасія перебувають у

зв'язках з есерівським комітетом. Тому 30 листопада 1906 р. в приміщенні «Просвіти» зроблено обшук, під час якого знайдено металевий шрифт та валик для друкування прокламацій, видання есерівської партії, значна кількість різноманітних прокламацій, а також печатка «Центрального Комітету партії соціалістів-революціонерів» [9]. У результаті жандарми заарештували керівників «Просвіти». Проте ніяких репресій щодо членів «Просвіти» здійснено не було. Це сталося завдяки тому, що вилучені у членів правління папери мали виключно приватний, науковий чи культурницький характер, а Комаров і Шелухін як досвідчені юристи зуміли спрямувати справу на збереження Товариства. І хоча «Просвіту» не закрили, та відтоді на її зборах завжди був присутній чиновник, який стежив за кожним словом просвітян.

Якщо одеська «Просвіта» з моменту свого заснування встигла зазнати і злетів, і невдач, то утворення миколаївської «Просвіти» тривалий час виношував у думках відомий історик, український композитор та громадський діяч Микола Миколайович Аркас.

Перш ніж створити власне дітище, він довго зважував усі «за» і «проти», вивчав досвід інших українських «Просвіт», намагався зрозуміти й проаналізувати недоліки й прорахунки одеської «Просвіти», оскільки був шанованим гостем, відвідував її літературно-музичні вечори. На одному з них він висловив жаль, що українська мова лунає крадькома, та виказав сподівання, що «час мине і мова наша залунає не на одних "Просвітніх зборах", а скрізь, де можливо, бо вона має таке ж право на існування, як й інші» [10].

Урочисте відкриття миколаївської «Просвіти» відбулося 25 лютого 1907 р. і було присвячено 93-й річниці від дня народження Т. Г. Шевченка. На зборах, що відбулися в цей же день, до організації вступило 150 осіб. З їх числа обрали правління Товариства, до складу якого ввійшли: М. М. Аркас, А. В. Крижанівський, Є. Т. Литвин, П. В. Дюмін та деякі інші [11]. Свою роботу вони спрямували на пробудження громадської та національної самосвідомості жителів міста.

У ті часи передова інтелігенція півдня України виступала за впровадження рідної мови у школах та вищих навчальних закладах. Після виходу статті «"Сьогочный Украинский Язык" как подсобное средство» в одному з номерів газети «Юг» громадськість Херсонщини долучилась до обговорення цієї проблеми [12].

Не залишилось поза увагою питання створення українських шкіл і серед миколаївських просвітян. У листі до Петербурзької української гро-

мади вони вимагали поставити це питання на з'їзді представників від учительської спілки, який проходив у той час в столиці Російської імперії [13]. Подібного листа з проханням запровадити кафедри, а скрізь в Україні - школи з українською мовою викладання було направлено до Празького всеслов'янського студентського з'їзду [14]. Крім того, на власні кошти М. М. Аркас утримував чотирирічні школи з українською мовою викладання в селах Богданівка і Христофорівка.

Однак не всі заходи та плани «Просвіт» щодо функціонування українських шкіл було реалізовано. Так, клопотання одеського Товариства в 1907 р. про відкриття початкової школи з українською мовою навчання пролежало півтора року без розгляду і врешті-решт було відхилене попечителем навчальної округи [15]. В тому ж році закрили школу М. М. Аркаса в Богданівці.

Загальною ознакою південних «Просвіт» було те, що вони діяли на підставі Статуту, мали чітку організаційну структуру; свою культурно-просвітницьку роботу здійснювали переважно в двох формах: читання та обговорення рефератів та літературно-музичних вечорів.

Великий успіх мали лекції про творчість І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького. Десять лекцій з циклу «Історія України-Руси» прочитав протягом 1906 р. С. Клепацький. 13 грудня 1906 р. А. Сигаревич прочитав реферат про Петра Могилу, але його обговорення було заборонено поліцією. Всього було прочитано в 1906 р.- 61, в 1907 - 63, а в 1908 - 42 реферати [16].

Значна роль в миколаївській «Просвіті» відводилась лекційній діяльності. Так, протягом 1907-1908 рр. М. М. Аркас прочитав 14 лекцій з історії України. П. О. Андріященко виступив з рефератом «Хто ми, що ми і чого нам треба». Іван Воля прочитав доповідь «Індивідуальні риси української культури» [17].

Для охочих влаштуувались курси слухачів українознавства. Всього нараховувалось 46 осіб, які прагнули знати історію своєї країни, народу, його мову, культуру та звичаї [18]. Людно було й на музично-літературних вечорах. У 1907-1908 рр. одеською «Просвітою» було проведено кілька сімейних вечорів з метою прищеплення дітям любові до рідної мови та шанування народних традицій. Упродовж 1908 р. відбулося майже півсотні літературно-музичних вечорів у Миколаєві, де, крім виступів малими формами (різні декламації та співи), ставилися вистави - опери «Катерина», «Запорожець за Дунаєм», «Наталка-Полтавка», п'єси І. Карпенка-Карого «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Наймичка» [19]. По-

ступово аматорські групи, що діяли в багатьох містах півдня України, почали ставити українські вистави. Вони діяли при «Просвітах», а в менших містах і селах, де таких товариств не було, місцева інтелігенція власними силами організувала постановку українських п'єс. Драматичні секції «Просвіт» за сприяння місцевих театрів ставили спектаклі й вечори в Одесі, Херсоні та Миколаєві.

Поступово діяльність «Просвіт» набула широкого розголосу. У промові на роковини миколаївського Товариства в 1908 р. М. М. Аркас зазначав: «Чутка про нашу "Просвіту" пішла і на село. Звідтіль з-понад Бугу та Інгулу за кілька верст приїждять селяни подивитись і послухати, що в нас тут робиться, усі вони вертаються додому, зачаровані й задоволені тим враженням, що ми робимо для них. Любов і поважання рідної мови, краю поверне людей до поважання рідної сім'ї; сім'я, як самі знаєте, є основа добробуту і щасливого громадянського життя» [20].

«Просвіти» півдня України дедалі більше драгували царський уряд. Адже вони були одним з вогнищ опозиції режиму, який прагнув позбутись їх. Поступово на діяльність Товариств накладались все нові й нові обмеження. Резолюцією генерал-губернатора від 31 березня 1908 р. заборонялися «реферати, читання та співи на малоросійському наріччі» в одеській «Просвіті» [21]. Подібного тиску зазнавали й інші «Просвіти».

По-різному позначився на діяльності «Просвіт» період реакції. 28 листопада 1909 р. одеська «Просвіта» припинила своє існування, а миколаївську було врятовано завдяки її переорієнтації на благодійність. До речі, обидва товариства діяли в цьому напрямі, але в різні часи.

На початку 1906 р. на Великдень від членів одеської «Просвіти» отримали матеріальну допомогу нужденні українські родини в навколишніх селах - Дальнику, Усатовім, Нерубайським і на Слобідці-Романівці [22]. 1908 р. частину зібраних коштів від організованого влітку гуляння було передано через генерал-губернатора на потреби скалічених солдатів [23]. Також одеські просвітяни надавали мешканцям міста юридичну допомогу через консультативне бюро, яке функціонувало при «Просвіті». Той, хто звертався до бюро, міг отримати безкоштовну юридичну консультацію, сподіватись на захист своїх інтересів у судових справах.

Миколаївські просвітяни заснували спеціальні стипендії імені Шевченка та ради Товариства. Вони призначались учням середніх механіко-технічного та залізничного училищ, чоловічої кла-

сичної гімназії, реального училища, акушерсько-фельдшерської школи. Зокрема, у 1910-1911 рр. стипендії отримали 12 осіб. Крім того, «Просвіта» сплачувала за проживання в гуртожитку деяких учнів залізничного училища. Було виділено кошти на утворення фонду податково-допоміжної каси для безробітних українців, переважно членів Товариства. Активно діяла «Просвіта» й у роки Першої світової війни. Пристойні гроші жертвувались для військових госпіталів та діючої армії [24].

Як бачимо, громадська діяльність південних «Просвіт» розгорталась у важких умовах. З одного боку, «просвітяни» долали перепони влади, а з іншого - рутину знизу. Це викликало незадоволення деяких рядових членів, які вбачали свій громадський та національний обов'язок лише в тому, що сплачували членські внески, інколи зазирали у помешкання товариств, щоб перекинутись словом або купити книжечку - і на тому все. Може, у них не вистачало вільного часу чи просто не було бажання займатися громадською роботою. Але картати їх за це не слід. Бо аналіз історичних подій довів, що національно свідо-

мих людей на початку ХХ ст. було обмаль, а тих, хто вмів керувати організацією та вести громадську роботу, ще менше. Та все ж південні «Просвіти» мали значний вплив на громадськість регіону. Вони стали підґрунтям і справжньою школою для численних українських організацій, що розгорнули свою діяльність в наступні роки.

Так, з 4 квітня 1911 р. почала функціонувати культурно-освітня організація «Українська Хата» в Одесі [25]. 25 березня 1917р. товариство з такою ж назвою розгорнуло свою діяльність в Херсоні [26]. На з'їзді «Просвіта» Миколаївської округи 8-11 вересня 1917 р. були представники від висунського, широківського, березнігуватського, новобузького та інших товариств, які продовжили українську національну справу [27].

Оцінюючи громадську діяльність «Просвіт» півдня України, можна відзначити, що вони були українськими організаціями, будителями національної самосвідомості. А головними напрямками їх діяльності стало проведення курсів українознавства, розбудова української освіти, видання й поширення україномовної преси та книжок, розвиток українського мистецтва тощо.

1. Шкварець В. П. Микола Миколайович Аркас: Життя, творчість, діяльність, - Миколаїв; Одеса, 2002- 254 с.
2. Болдырев О. Одеська Громада.— Одеса: Маяк, 1994.- 143 с.
3. Яреценко О. Т. Одеська «Просвіта»: історія, сучасність.— Одеса: Маяк, 1998.- 109 с.
4. Белий Д. З історії українського просвітницького руху на Херсонщині 1917-1920 рр.- Херсон, 2002.- 76 с.
5. «Просвіта»: історія та сучасність (1868—1998).— К.: Просвіта, Веселка, 1998.- С. 370.
6. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО).- Ф. 2.— Оп. 7.-Спр. 314.-Арк. 7-8.
7. Центральний Державний історичний архів України (далі - ЦДАУ).- Ф. 385.- Оп. 1.- Спр. 2059.- Арк. 60-72.
8. Яреценко О. Т. Вказ. праця.-С. 11.
9. ДАОО.- Ф. 634.- Оп. 1.- Спр. 510- Арк. 13.
10. Ржепецький Л. А. «...не утратити і любити своє слово, свою мову...» (М. М. Аркас і діяльність товариства «Просвіта» в Україні на початку ХХ ст.) За бібліотечними архівами // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку: Збірник наукових праць.- Миколаїв, Одеса, 1999.-Ч. 2.-С. 118.
11. Шкварець В. П. Вказ. праця.- С. 139.
12. Юг.- 1905.- 9 ноября.
13. ДАМО.- Ф. 206.- Оп. 1- Спр. 2- Арк. 63.
14. Там само.- Арк. 76.
15. ДАОО.- Ф. 2.- Оп. 7.- Спр. 273.- Арк. 10-11.
16. Історія Одеси / Під ред. В. М. Сталко.- Одеса: Друк, 2002.- С. 234.
17. Шкварець В. П. Вказ. праця.- С. 151.
18. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОВУ).- Ф. 3673.- Оп. 1.- Спр. 1.- Арк. 24.
19. ДАМО.-Ф. 206.-Оп. 1-Спр. 6.-Арк. 153.
20. Морозова О. С. Місце і роль М. М. Аркаса у відродженні національної школи // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили.- 2002.- Т. 17.- Вип. 2.- С. 106-107.
21. ДАОО.- Ф. 2- Оп. 7.- Спр. 276.- Арк. 22.
22. Одчот українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1907 рік- Одеса, 1908.- С. 7.
23. Болдырев О. Вказ. праця.— С. 112.
24. «Просвіта»: історія та сучасність (1868-1998).- С. 364.
25. Звіт і діяльність музично-драматичної спілки «Українська Хата» в Одесі за 1912 рік- Одеса, 1912-С. 3.
26. Вістник «Української Хати» в Херсоні.- 1917.- 28 березня.
27. «Просвіта»: історія та сучасність.- С. 365.

O. Kulchitska

PUBLIC WORK OF «PROSVITA» IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE EARLY XX cent.

The article deals with the main trends of social activity of «Prosvita» cells on the South of Ukraine at the beginning of XX century. They became mass Ukrainian organizations stirring up the national self-consciousness. The main directions of their activity were the conducting of Ukrainian studies courses, the development of Ukrainian education, the editing and distribution of Ukrainian press and books, the development of Ukrainian art, and the promotion of charitable activities.